

11^η διάλεξη

Επιστολή 202 Ψελλού προς Ξιφιλίνο, ο Γρηγόριος Θεολόγος του Ψελλού, και η φιλοσοφική διαμάχη του 11^{ου} αι.

Επιστολή 202 προς Ιωάννη Ξιφιλίνο:

- Συντάχθηκε μετά το 1054 και πριν την 1.1.1056. Αποδέκτης ο μοναχός και πατριάρχης πλέον Ιωάννης Ξιφιλίνος. Σώζεται σε έναν κώδικα, η τρίτη κατά σειρά επιστολή του Ψελλού προς τον Ξιφιλίνο.
- Έντονο ενδιαφέρον Ψελλού για Πλάτωνα και νεοπλατωνισμό. Θέμα επιστολής: απάντηση κατηγορίας Ξιφιλίνου για έντονη προσκόλληση Ψελλού στον Πλάτωνα.
- Φυγή Ψελλού: πρόκληση δυσaréσκειας. Ενασχόληση Ψελλού με αρχαίους συγγραφείς: κατηγορούνταν ως αιρετικός.
- Επιστολή 202: απολογία στις κατηγορίες ότι είναι αιρετικός και ομολογία πίστεως. Συγκερασμός Ορθόδοξης πίστης και ενδιαφέροντος για τον Πλάτωνα.
- Άγιος Γρηγόριος Θεολόγος, Βυζαντινοί και Μιχαήλ Ψελλός:
 - 11^{ος} αι.: Ο Θεολόγος είναι ο σημαντικότερος προγενέστερος συγγραφέας. Τα κείμενά του κάλυπταν ένα μεγάλο εύρος αναγκών: ερμηνεία δόγματος (λόγοι), διδασκαλία γραμματικής και μέτρου, αρχαιογνωσία (ποιήματα), πρότυπο επιστολογραφικού λόγου (επιστολές). Απέκτησε κύρος αμέσως μετά το θάνατο. Κείμενα 8^{ου} και 9^{ου} αι.: τον κατέστησαν αυθεντία. 10^{ος} αι.: δεκαέξι Λόγοι του έγιναν τα κύρια αναγνώσματα μειζόνων εορτών του εκκλησιαστικού έτους. Για πολλούς αιώνες: οι δεκαέξι Λόγοι σταθερό ανάγνωσμα του σχολείου, όπως και κάποια ποιήματα.
 - Ποίημα 29 Ιωάννη Μαυρόποδος: κατάκριση όσων υιοθετούν την διάκριση των Λόγων του Ναζιανζηνού σε αναγιγνωσκομένους και μη αναγιγνωσκομένους. Προοίμιο σε έκδοση Λόγων του Θεολόγου.
 - 946: ανακομιδή λειψάνων Γρηγορίου από Καππαδοκία στην Κωνσταντινούπολη. Πανηγυρική υποδοχή από αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, σύνθεση εγκωμιαστικής ομιλίας για το γεγονός.
 - 6^{ος} αι.: μυθολογικά σχόλια Ψευδο-Νόννου στις Ομιλίες του Θεολόγου, 10^{ος} αι.: Εγκώμιο στον Ναζιανζηνό από τον Νικήτα Δαβίδ Παφλαγόνα, ο ίδιος έγραψε επεξήγηση των «απόκρυφων» ποιημάτων του και θεολογικά σχόλια σε άλλα ποιήματα του Ναζιανζηνού. Πεζή επεξήγηση ποιημάτων από Κοσμά Ιεροσολυμίτη (8^{ος} ή 10^{ος} αι.). 10^{ος} αι.: σχόλια στις Ομιλίες από τον Βασίλειο Ελάχιστο, τον Γεώργιο Μωκισσού και κάποιον Θεόφιλο. Την ίδια εποχή:

σχόλια σε ποιήματα και εγκώμιο από Ιωάννη Γεωμέτρη. Σε όλες τις περιόδους: αναρίθμητες πεζές παραφράσεις στα ποιήματα του Γρηγορίου.

- 11^{ος} αι.: τότε χρονολογείται η σύνθεση των περισσότερων εκ των 400 χφφ. που παραδίδουν τους Λόγους του Θεολόγου.
- Προσήλωση Ψελλού στον διαπρεπή Γρηγόριο: μέσο αυτοπροβολής του ίδιου του Ψελλού.
- **Φιλοσοφική διαμάχη 11^{ου} αι.:**
 - 11^{ος} αι.: ανάπτυξη ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για Τρεις Ιεράρχες, τα έργα και τη λογοτεχνική και ρητορική τους αξία. Πρώτη φορά κατανοούνται ως τριάδα. Πρώτη κοινή απεικόνιση: 1066. Επίγραμμα 17 Ιωάννη Μαυρόποδος: συνόδευε εικόνα των Τριών Ιεραρχών, δωρητής της εικόνας ο ίδιος ο Ιωάννης.
 - Φιλοσοφική διαμάχη ανάμεσα στους λογίους της Κωνσταντινούπολης: ξεκίνησε επί Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) και κλιμακώθηκε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ (1081-1083).
 - Δύο εκδοχές Συναξαρίου για 30^η Ιανουαρίου: 1. 13^{ος} αι. (εκδ. Przychocki), 14^{ος} αι. (εκδ. Patrologia Graeca, τόμος 29, CCCXC-CCCXCIII), 3. 14^{ος} αι. (εκδ. Γουσγουριώτης).
 - Εκδοχή Πατρολογίας: η διαμάχη ξεκίνησε επί Αλεξίου Α΄. Λόγω της μεγάλης απόστασης από τον 11^ο αι. (14^{ος} αι.) ίσως ήταν άγνωστο τότε πότε ακριβώς ξεκίνησε.
 - Στάσις: συνδεδεμένη με την έννοια του πραξικοπήματος. Ίσως η αρχή του πιο πολεμικού κλίματος της διαμάχης.
 - Καρπόζηλος: το γεγονός ότι οι εορτές των Τριών Ιεραρχών ξεκινούσαν και κατέληγαν με εορτές του Χρυσοστόμου (13 Νοεμβρίου, 27 Ιανουαρίου) ίσως ήταν η αφορμή έναρξης της διαμάχης.
 - Λόγιοι Πόλης: χωρίστηκαν σε παρατάξεις (Ιωαννίτες, Βασιλείτες, Γρηγορείτες), υιοθετώντας επιχειρήματα υπέρ των συγγραφικών δεξιοτήτων του αγαπημένου Ιεράρχη τους. Οι πηγές δεν αναφέρουν όμως ονόματα συμμετεχόντων. Σίγουρα κάτοχοι ανώτατου μορφωτικού επιπέδου για να συμμετέχουν σε υψηλού επιπέδου φιλοσοφικές και φιλολογικές αντιπαραθέσεις.
 - Εκδοχή Πατρολογίας: αναφέρει ότι τον 11^ο αι. καθιερώθηκαν οι τρόποι απεικόνισης των Τριών Ιεραρχών στην εκκλησιαστική εικονογραφία.
 - Η διαμάχη λήγει στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ λόγω ενός οράματος. Τρεις Ιεράρχες: εμφανίστηκαν στον Ιωάννη Μαυρόποδα και του ζήτησαν να μεσολαβήσει στις αρχές, ώστε να καθιερωθεί η κοινή εορτή τους

και να παύσει η φιλοσοφική διαμάχη. Μαυρόπους: πρότεινε στον πατριάρχη Ευστράτιο και την Ιερά Σύνοδο την καθιέρωση της κοινής εορτής και η πρόταση έγινε δεκτή. Διαχρονικά στο Βυζάντιο: επίλυση ενός δογματικού ζητήματος από κοινού από εκκλησία και κράτος.

- **Ο όρος ύψήγορος:**

- Βασιλείτες (μόνο γνωστό μέλος: Μιχαήλ Εφέσου): απέδιδαν τον όρο *ύψήγορος* στον Βασίλειο. Ο όρος είχε αποδοθεί αρχικά στον Βασίλειο από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό σε επιστολή και στον επιτάφιο προς τιμήν του.
- Μόνο η εκδοχή της Πατρολογίας παρέχει την πληροφορία για τους Βασιλείτες: ίσως ο όρος αποδιδόταν προφορικά στον Βασίλειο από τους Βασιλείτες: Εκδοχή Πατρολογίας: *λεγόντων* (παραπέμπει σε προφορική χρήση).
- Παράγωγα του όρου *ύψήγορος* για τους Τρεις Ιεράρχες: δύο κείμενα 11^{ου} αι., και τα δύο για τον Γρηγόριο Θεολόγο για εξύμνηση διδασκαλίας και δεξιοτήτων (Στηθάτος, Ψελλός). Ψελλός και Στηθάτος: Γρηγορείτες. Αγαπητός: «καθένας από τους Τρεις Ιεράρχες είχε μια διαφορετική κοινωνική εικόνα: ο Γρηγόριος ήταν ο μοναχικός ποιητής-θεολόγος».
- Πιθανός στόχος Γρηγορειτών: εφόσον ο όρος λεγόταν μόνο προφορικά για τον Βασίλειο, ίσως ήθελαν να συνδυαστεί ο όρος από εδώ και στο εξής με τον Γρηγόριο μέσω των γραπτών κειμένων και της πιθανής μετέπειτα διάδοσής τους.

- **Ο Μιχαήλ Ψελλός ως λογοτεχνικός κριτικός και συμμετέχων στη διαμάχη:**

- Ο πιο διάσημος λόγιος της εποχής. Έπαιξε ρόλο στη διαμάχη, άγνωστο πόσο κομβική ήταν η συμβολή του.
- Τρεις πραγματείες λογοτεχνικής κριτικής για Τρεις Ιεράρχες: 1. Ρητορικό ύφος Ναζιανζηνού (*Τοῦ ὑπερτίμου Ψελλοῦ λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον βεστάρχη*ν ἀξιῶσαντα αὐτὸν γράψαι περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτηῆρος), 2. Ιωάννης Χρυσόστομος, 3. Λογοτεχνικό ύφος Τριών Ιεραρχών και Γρηγορίου Νύσσης (*Χαρακτήρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης*). Κείμενα σημαντικά όχι μόνο για την αισθητική του Ψελλού αλλά και για τη μερική ανασύνθεση της φιλοσοφικής διαμάχης. Άλλες δύο πραγματείες κριτικής: 1. Σύγκριση Ευριπίδη με Γεώργιο Πισίδη, 2. Σύγκριση Ηλιδώρου με Αχιλλέα Τάτιο.
- Πραγματεία για Χρυσόστομο: καμία αρνητική κριτική, έπαινος του ύφους του.
- Λόγος προς Πόθο: γραμμένος τη δεκαετία του 1060, δεν συνεισφέρει κάτι στη γνώση για τη διαμάχη. Καμία αναφορά σε Βασίλειο και Χρυσόστομο, καμία

σύγκριση Γρηγορίου με τους άλλους δύο Ιεράρχες. Υπέρμετρος εγκωμιασμός Ναζιανζηνού (ο καλύτερος συγγραφέας της ελληνόφωνης λογοτεχνίας), είναι καλύτερος από Πλάτωνα, Θουκυδίδη, Ηρόδοτο.

- **Χαρακτήρες:** ο τίτλος του έργου αναφέρεται στη σύγκριση των λογοτεχνικών αρετών των τεσσάρων Πατέρων, όμως ο Ψελλός αναφέρεται στους άλλους τρεις (εκτός του Γρηγορίου Θεολόγου) μόλις λίγες γραμμές πριν το τέλος του έργου. Παρουσίαση λογοτεχνικών δεξιοτήτων Ναζιανζηνού: είναι το χριστιανικό ισοδύναμο του Δημοσθένη.
- **Ναζιανζηνός:** δανείστηκε στοιχεία από αρχαίους συγγραφείς (Λυσίας, Δημοσθένης κτλπ) αλλά τα ενέταξε ομαλά και τα αφομοίωσε στα έργα του.
- **Κατηγορία Ψελλού προς Βασίλειο:** ίσως κατηγορία Γρηγορειτών προς Βασιλείτες.
- **Χαρακτήρες:** η διαμάχη περιελάμβανε περιστασιακά και τον Γρηγόριο Νύσσης. **Εικονογραφία:** αναπαριστάται αντικαθιστώντας έναν από τους Τρεις Ιεράρχες σε κάποιες απεικονίσεις. Άγνωστο γιατί δεν υπήρξε παράταξη στη διαμάχη που να τον εκπροσωπεί, ίσως λόγω μικρής επίδρασης του έργου του. **Χαρακτήρες:** γράφτηκαν λίγο πριν την πρόταση του Μαυρόποδα στην Ιερά Σύνοδο για θεσμοθέτηση της κοινής εορτής (1082), ίσως ήταν ήπιο το κλίμα της διαμάχης εκείνη την περίοδο.
- **Ποίημα 2 Ψελλού προς Μονομάχο, ποίημα 68 Ψελλού προς Μοναχό:** θεωρεί τους Τρεις Ιεράρχες ίσους μεταξύ τους. Σύγκριση Γρηγορίου με αρχαίους συγγραφείς: ανάγκη υπέρμετρου επαίνου προς Θεολόγου, Σύγκριση Γρηγορίου με άλλους Πατέρες: πιο προσεκτική τοποθέτηση και πιο δογματική πρέπουσα, επαινώντας τις αρετές του κάθε ιεράρχη.
- **Φανατισμός Ψελλού για Θεολόγο:** ακόμη πιο πιθανή η προαναφερθείσα στόχευση των Γρηγορειτών σχετικά με την ανακατεύθυνση του όρου *ύψηγορος*.
- **Ένας αμαρτωλός άγιος:**
 - **Βασιλείτες:** υποτίμηση Χρυσοστόμου γιατί δεν ήταν τέλειος άνθρωπος και είχε έλξη προς τη μετάνοια. Βλάσφημη άποψη δογματικά: ίσως να εκφράστηκε με έναν πιο κομψό δογματικό τρόπο και στο πλαίσιο της διαμάχης, όπου οι συμμετέχοντες γνώριζαν το νοηματικό πλαίσιο και τις συμβάσεις αυτής της αντιπαράθεσης.
 - **Ιωαννίτες (άγνωστα τα μέλη τους):** επαινούσαν τον άγιό τους γιατί καλούσε το ποίμνιο να μετανοήσει. Σκόπιμη παρανόηση από Βασιλείτες, ίσως έγινε σε πιο πολεμικές φάσεις της διαμάχης. Γαζή: προσωπικές κόντρες πίσω από τη

διαμάχη (άρα έτσι δικαιολογείται και η οξύτητά της). Στην πραγματικότητα: προσωπικές κόντρες και βαθύτερες φιλοσοφικές αντιθέσεις, κάθε Ιεράρχης ήταν το alter ego ενός αρχαίου φιλοσόφου (Βασίλειος: Αριστοτέλης, Γρηγόριος: Πλάτων, άγνωστο για Χρυσόστομο).

- Κύκλος εορτών Τριών Ιεραρχών: ξεκινούσε και τελείωνε με τον Χρυσόστομο: ίσως έτσι εξηγείται ότι είναι η μόνη κατηγορία που σώζεται στην εκδοχή της Πατρολογίας.
- **Ένα παράξενο όραμα:**
 - Εμφάνιση Τριών Ιεραρχών σε όραμα του Μαυρόποδα. Ήταν μια αδιάσπαστη ενότητα, δεν υπάρχει κατάταξη ανάμεσά τους, είναι ίσοι μεταξύ τους. Αίτημα για θέσπιση κοινής εορτής.
 - Όραμα: μεταφυσική εμπειρία, δεν μπορεί να αποδειχθεί εάν συνέβη ή εάν ήταν γέννημα της φαντασίας κάποιου. Όνειρα και οράματα στο Βυζάντιο: συχνά ψευδείς διηγήσεις για να δικαιολογηθούν αποφάσεις και γεγονότα: ίσως έγινε μια συνάντηση μεταξύ Μαυρόποδος και τριών παρατάξεων. Οι παρατάξεις ζήτησαν από τον Μαυρόποδα, ο οποίος ήταν αμέτοχος (ζούσε στη μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου της Πέτρας στην πρωτεύουσα), να εισηγηθεί τη θέσπιση της εορτής γιατί οι ίδιοι δεν θα τύχαιναν της ίδιας μεταχείρισης από τις αρχές. Σαράντη: θεωρεί ότι ο Μαυρόποδος μπορεί να αισθανόταν προσβεβλημένος από την πολεμική και τις απόψεις που εκφράστηκαν στη διαμάχη. Αυτό δεν φαντάζει πιθανό: συνέβαλλε καθοριστικά στη διαμόρφωση του πνευματικού κλίματος του 11^{ου} αι. (ζήτησε σε επίγραμμα από τον Θεό να σώσει Πλάτωνα και Πλούταρχο).
 - Εκδοχή SM: αναφέρεται σε συνάντηση των παρατάξεων με τον Μαυρόποδα, το μόνο στοιχείο που θυμίζει το όραμα είναι η λέξη οπτασία. Η πιθανή συνάντηση ήθελε να προλάβει τις κυρώσεις της Εκκλησίας (σύγχρονη η περίπτωση του Ιωάννη Ιταλού), ήταν μάλλον απόφαση των παρατάξεων και όχι του Μαυρόποδος. Μαυρόποδος: πέρασε για είκοσι χρόνια εύσχημη εξορία, ίσως δεν ήθελε και οι φίλοι του να υποστούν παρόμοιες τιμωρίες, παρότι ο ίδιος ήταν αμέτοχος. Επιφανειακή η άποψη ότι εισηγήθηκε τη θέσπιση της εορτής γιατί ευλαβούνταν πολύ τους τρεις αγίους. Λόγος για την εορτή των Τριών Ιεραρχών και επιγράμματα για Τρεις Ιεράρχες: δεν δίνουν πληροφορίες για τη διαμάχη και την ανάμιξη του Μαυρόποδος.
 - Τρεις εκδοχές Συναξαρίου για 30^η Ιανουαρίου: γραμμένες στην παλαιολόγεια περίοδο, άρα ίσως είχαν χαθεί στοιχεία σχετικά με τη διαμάχη. Εγκώμιο Ματθαίου Καμαριώτη για Τρεις Ιεράρχες: επαινεί αυτόν που εισήγαγε την

εορτή, χωρίς να τον κατονομάζει (πιθανώς να μην γνώριζαν πολλοί τον 15^ο αι. ποιος εισηγήθηκε τη θέσπιση της εορτής).

- Ωστόσο, θα μπορούσε η λύπη του Μαυρόποδος για τις τύχες των φίλων του να είναι ο μόνος λόγος που παρενέβη σε μια διαμάχη με τέτοια ένταση και που θα μπορούσε να του κοστίσει;
- Κώδικας Vat. Pal. Gr. 138: παραδίδει δύο κανόνες του Μαυρόποδος για τον άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο. Μαυρόπους: πιθανώς μέλος των Γρηγορειτών, συνέβαλε στην προπαγάνδα για τον όρο *ύψήγορος*.
- Πρόταση για τη θέσπιση εορτής: προέκυψε από συνάντηση των παρατάξεων, απεσταλμένος ένας λόγιος εγνωσμένου κύρους.
- **Η Ιεραρχική σκάλα:**
 - Ισότητα μεταξύ Τριών Ιεραρχών και έλλειψη κατάταξης στο όραμα: δείχνει ότι οι Βυζαντινοί τους κατέτασσαν. Εξάλλου: **η κάθε παράταξη έπαιρνε το όνομα του Ιεράρχη που θεωρούσε καλύτερο.** Κατάταξη: 1. Γρηγόριος Θεολόγος, 2. Μέγας Βασίλειος, 3. Ιωάννης Χρυσόστομος.
 - Γρηγορείτες: ο Γρηγόριος ήταν ο ανώτερος όλων των συγγραφέων, αρχαίων και χριστιανών.
 - Προφορική χρήση του όρου *ύψήγορος* από Βασιλείτες: ανάδειξη πνευματικής υπεροχής Βασιλείου έναντι Γρηγορίου, εφόσον ο όρος αποδόθηκε από τον δεύτερο στον πρώτο, και πτώση του Γρηγορίου στην κλίμακα.
 - Ιωαννίτες: επαινούσαν τις ρητορικές ικανότητες του Χρυσοστόμου, τον έθεταν μπροστά από Γρηγόριο και Βασίλειο. Χρήση μετοχών *ύψούντων*, *προτιθέντων*: ο Ιωάννης ήταν στην τρίτη θέση της κατάταξης.
 - Συνυπολογίζοντας τα παραπάνω: η πρώτη θέση επιτίθεται στη δεύτερη και η Τρίτη στις δύο πρώτες.
 - Χρήση *ύψηγόρου* από Βασιλείτες: δεν είναι ύβρις εναντίον του Γρηγορίου αλλά προσπάθεια ανακατεύθυνσης του όρου: δείχνει σχετικά καλές σχέσεις Γρηγορειτών και Βασιλειτών.